

**CONSTANTIN BRÂNCOVEANU –
CONTINUATOR ÎN DEZVOLTAREA LIMBII LITERARE
ROMÂNE. UN EXEMPLAR AL *BIBLIEI* LUI
ȘERBAN CANTACUZINO ÎN LABORATORUL DE
CONSERVARE**

CRISTINA-MARTA URSESCU

marta_ursescu@yahoo.com

Complexul Muzeal Național „Moldova” – Iași

ANA-MARIA ANDREI

andreianamaria71@yahoo.com

Complexul Muzeal Național „Moldova” – Iași

**CONSTANTIN BRANCOVEANU – SUCCESOR IN PROMOTING
THE ROMANIAN LITERARY LANGUAGE. A VOLUME OF
THE CANTACUZINO'S *BIBLE* IN THE CONSERVATION LAB**

ABSTRACT

The Bucharest Bible (printed in 1688) is a text of major importance for the Romanian culture, as the first Bible written in the Romanian language, as a compilation from multiple sources but mainly based on the Old Testament ‘Milescu’ version. Unfortunately, the environmental conditions led to a major degradation of one of the printed versions, a book within the Romanian Literature Museum from Iasi. After a brief description of the object the conservation treatments applied to the text block and bookbinding.

Keywords: Bucharest Bible, Romanian literary language, book conservation.

Introducere

În anul 1678, din inițiativa mitropolitului Varlaam, sediul mitropoliei din București adăpostește un nou atelier tipografic mănăstiresc, cu realizări editoriale reprezentative în climatul cultural al epocii. Dintre acestea, o carte de referință a secolului al XVII-lea, anume *Biblia de la București*, este apreciată drept „un monument literar, de limbă (...) și un act editorial fără egal, raportat chiar la tehnica editorială modernă”¹.

¹ Virgil Olteanu, *Din istoria și arta cărții. Lexicon*, Editura Enciclopedică, București, 1992, p. 41.

Tipărirea sa a început la 5 noiembrie 1687, în tipografia bucureșteană condusă de Mitrofan, cu un al doilea tiraj terminat la 10 noiembrie 1688. În foaia de titlu încadrată în chenar floral, se specifică faptul că traducerea s-a realizat „după limba elinească spre înțelegerea limbii românești”, din porunca domnitorului Șerban Cantacuzino și „s-au săvârșit (...) cu îndemnarea dumnealui Constantin Brâncoveanu”².

Strângerea materialelor documentare și colaborarea cărturarilor români ai timpului, în vederea traducerii edițiilor străine sau a revizuirii traducerilor parțiale, a început în jurul anului 1682. Dintre versiunile parțiale existente la acea dată în limba română pot fi menționate fragmente de manuscrise din *Faptele Apostolilor* și *Epistolele* lui Iacov și Petru, conținute în *Codicele Voronețian*, alături de *Psalmii* conținuți în *Tetraevanghelul slavo-român* – tipărit de Filip Moldoveanu în 1551-1553, la Sibiu –, în *Tetraevanghelul coresian* – din 1560, Brașov –, în *Psaltirea de la Bălgrad* – 1651, la Alba-Iulia –, în *Psaltirea lui Dosoftei* – tipărită în două ediții, în 1669 și 1673 – și în *Noul Testament de la Bălgrad* din 1648. Dintre edițiile străine au fost folosite *Biblia* tipărită la Veneția în 1687 în limba greacă și *Biblia Sacra polyglotta*, tipărită la Londra în șase volume (1653-1657).

Pentru *Vechiul Testament* a fost întrebuițată traducerea remarcabilă din limba greacă realizată de spătarul Nicolae Milescu, începută la Constantinopol în 1662 și terminată la Stettin în 1668, cu corecturile la manuscris aparținând Mitropolitului Dosoftei al Moldovei (1624-1693). Odată cu traducerea lui Milescu a fost preluat și tratatul filozofic *Pentru singurul țiitoriu gând* și care se regăsește în tipăritură sub forma unui apocrif plasat la sfârșitul Vechiului Testament, sub numele *Comentariu la Macabei*. Pentru *Noul Testament* s-a apelat la forma revizuită a tipăriturii lui Simion Ștefan, de la Alba-Iulia (1648).

Reprezentând prima Biblie integrală în limba română, importanța tipăriturii de la București este evidentă. Aceasta a consolidat dialectul muntenesc drept limbă literară, traducerea fiind condusă de eleniștii munteni Radu Greceanu și Șerban Greceanu.

Volumul tipărit are o prefață semnată de Șerban Cantacuzino (care se presupune a fi de fapt scrisă de fratele domnitorului, stolnicul Constantin Cantacuzino, umanist cu studii la academiile din Constantinopol și din Padova) și o prefață semnată de Dosoftei, patriarhul Ierusalimului. În prefața domnitorului sunt exprimate exigențele filologice ale umanistului: obligația de a compara traducerea în limba română după *Biblia* grecească tipărită la Veneția în 1687 cu cele două traduceri ale acesteia în limba latină și în limba slavonă.

După moartea lui Șerban Cantacuzino (28 octombrie 1688), pe foaia de titlu imprimată pentru exemplarele care urmau celor deja tipărite, se amintește

² Dan Simionescu, Gheorghe Buluță, *Scurtă istorie a cărții românești*, Editura Demiurg, București, 1994, p. 57.

numele noului domnitor, Constantin Brâncoveanu, un continuator remarcabil în dezvoltarea limbii literare române. Lucrarea reflectă pe deplin raporturile Transilvaniei cu Țările Române, intensificate de domnitorul Șerban Cantacuzino și apoi de succesorul acestuia Constantin Brâncoveanu, cât și interesul domnitorilor munteni pentru tipărirea de cărți în limba română, prin ajutorul moral și material acordat în acest scop. În cel de-al doilea tiraj există 16 rânduri în plus și se precizează că sursa elenistică a fost tipărită la Frankfurt.

Pe verso-ul paginii de titlu se află stema țării (corbul cu crucea în cioc), în mijlocul unui vultur bicefal, care ține în gheare spada și buzduganul (stema familiei Cantacuzino), toate dominate de coroana imperială. Foaia de titlu este încadrată în chenar cu ornamente florale și decorat³. Dintre volumele în circulație, au fost identificate exemplare dăruite de domnitorul Constantin Brâncoveanu cu dedicații și autografe spătarului Mihai Cantacuzino (astăzi aflat la B.C.U. București), mitropolitului Dosoftei al Moldovei (aflat la mănăstirea Putna) și numeroaselor lăcașe de cult românești. Exemplarul care a necesitat intervenții urgente de restaurare aplicate în cadrul laboratorului de conservare – restaurare ieșean aparține colecției Muzeului Literaturii Române din Iași.

Descrierea exemplarului

Tipărirea se prezintă în format in folio, cu dimensiunile volumului de 41 x 27,5 x 6,8 cm și ale blocului de carte de 38,5 x 26 x 5,5 cm. Corpul cărții conține 938 de pagini, din care 932 numerotate, în fascicule de câte patru file, cu semnătură în alfabet chirilic, repetată de trei ori. Oglinda textului are dimensiunile 31 x 20 cm (Fig.1).

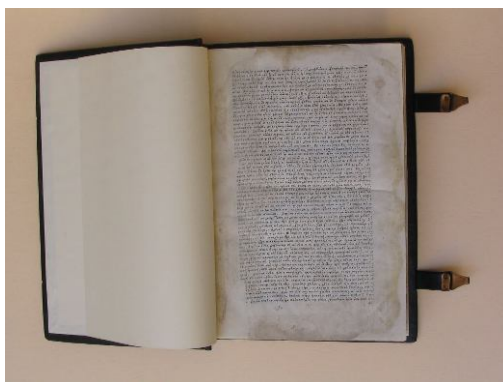
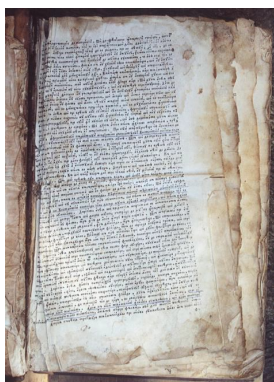

Fig. 1 – Pagina conținând *Cuvântul înainte* semnat de Dositheii, patriarhul Ierusalimului, înainte și după intervențiile de restaurare a volumului

³ Imagini ale paginii de titlu, pe <http://tipariturioromanesti.wordpress.com/2011/10/28/biblia-de-la-bucuresti-1688/>, accesat pe 30.08.2014.

Textul – scris cu caractere chirilice, cu litere mici și cerneală în două culori (roșu și negru) –, este cules pe două coloane (excepție fac pagina de titlu, prefața și paginile finale, pe o coloană) și are 59 de rânduri pe pagină.

Titlul lucrării este scris cu cerneală de tipar roșie și neagră, și este încadrat de chenar floral. Inițialele sunt ornamentate floral și miniate la începuturile *Epistolelor*. Titlurile Noului și Vechiului Testament sunt scrise cu cerneală tipografică roșie (Fig. 2).

Fig. 2 – Pagină decorată cu inițiale ornate și frontispiciu

Hârtia întrebuințată este de fabricație manuală, cu linii de apă și filigran vertical și însoțit de contramarca formată din inițialele V-C(G), despărțite de frunza de trifoi (o caracteristică a mărcilor italiene de hârtie).

Lucrarea conține însemnări manuscrise cu cerneală ferogalică la paginile 13 (din anul 1871), 17 (din 1842), 176 și 244 (semnături), 769 (un rând de completare a textului tipărit), 784 (rând de completare la text).

Legătura artistică este executată în piele de vițel, pe scoarțe de lemn. Pielea de culoare neagră este imprimată în sec cu chenare liniare și florale. Pe față, în centru, este prezent un medalion oval, iar pe spate câmpul din mijloc este ocupat de linii verticale și întretăiate.

Scoarțele au marginile teșite în interior și prezintă scobituri în locurile de îngropare a capetelor nervurilor și pe marginile corespunzătoare curelușelor și încuietorilor.

Cusătura este discontinuă, pe 5 nervuri de sfoară în relief. Cotorul este încheiat, rotunjit și are bătut falț. Este căptușit cu benzi din pânză de cânepă. Capital - bandul este cusut tip feston cu ață de bumbac alb, pe miez de sfoară înfășurat în pânză de cânepă.

Procesul de conservare – restaurare a volumului

Factorii de microclimat și de manipulare, istoricul circulației piesei, au generat de-a lungul timpului o stare de conservare precară și care a impus intervenții de restaurare a obiectului. Legătura de carte a suferit un ansamblu major de degradări ale falțurilor (Fig. 3).

Fig. 3 – Aspectul volumului deteriorat, cu pierderea unității blocului de carte

Ca efect direct al deteriorării legăturii, au survenit ulterior pierderea unității blocului de carte și de material celulozic pe zone însemnate: lipseau forzațul liber anterior și posterior, foaia de titlu, cuvântul înainte semnat de domnitorul Șerban Cantacuzino, pagini din *Apocalipsa* și pagina finală, în care se specifică locul tipăririi și anul. Ca urmare a fragilității suportului, au apărut pierderi de material în zona falțului, pierderi masive de suport cu informație scrisă (pe 13 pagini de început și 30 pagini de la finalul cărții). Condițiile necorespunzătoare de manipulare și păstrare au indus apariția de fisuri și plieri în întregul bloc de carte.

Deteriorările fizico–chimice survenite ca efect al îmbătrânirii materialelor componente, al inundării accidentale a blocului de carte și al antrenării impurităților solubile, sunt evidențiate de degradările cromatice și o fragilizare

avansată a suportului celulozic prin acțiunea valorilor de pH acid din zonele inundate. Pe unele pagini se evidențiau depozite de materiale grase și pete de la depozitele de ceară. În condițiile unor valori de umiditate și temperatură care au depășit limitele recomandate pentru păstrarea materialelor celulozice, activitatea enzimatică microbiologică a generat modificări cromatice și degradarea materialului celulozic (aspectul de hârtie *pufoasă*) în zonele de atac.

În ceea ce privește legătura de carte, rezultatul cumulării agenților de deteriorare s-a constituit în rigidizarea și decolorarea pielii, prezența depozitelor de impurități, uscarea adezivilor. Semnul atacului biologic al insectelor xilofage suferit de cotoarele din lemn și coperta din piele l-au constituit găurile de zbor, evidențiate și pe blocul de carte în zona cotorului.

Dovezi ale frecvenței utilizării a cărții în practicile religioase, depozitele aderente de murdărie pe colțurile filelor, intervențiile neștiințifice de consolidare cu benzi de hârtie manuală și pastă de amidon ca adeziv, sublinierile inestetice pe pagina conținând *Cuvântul înainte* semnat de Dosithei, au reprezentat în același timp degradări sociale care impun intervenții de restaurare.

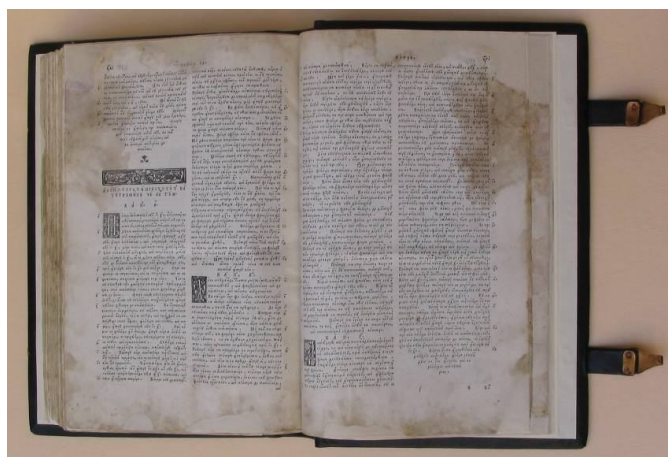
Degradările fizice, chimice și biologice au permis stabilirea unui "diagnostic" pe baza căruia a fost determinată succesiunea operațiilor din fluxul de intervenții de conservare și restaurare a volumului: îmbătrânirea materialelor componente (hârtie, piele, adezivi); degradări cromatice: halouri, pete violet; pierderi de material celulozic sau proteic, fragilizare, fisuri; slăbirea și parțial distrugerea cusăturii; rigidizarea pielii. S-a optat pentru un flux complet de restaurare, care s-a desfășurat în etapele tradiționale.

Restaurarea blocului de carte, după desfacerea legăturii de carte

După dezinfectie, fotografiere de ansamblu și de detaliu, tratamentele de curățire uscată au urmărit înlăturarea depozitelor de ceară, îndepărtarea mecanică a depozitelor de impurități și a substanțelor grase cu ajutorul solvenților.

Tratamentele umede de curățire și neutralizare – operații realizate în bazine de spălare, pe suporturi de intercalare, având în vedere fragilitatea filelor –, urmate de reîncliere, au asigurat stabilizarea suportului celulozic. Deacidificarea a fost aplicată doar în cazul filelor de carte (având $\text{pH} < 7$) la care a fost semnalată prezența atacului microbiologic.

Acestea au fost urmate de consolidarea prin completarea ariilor cu pierderi de material cu hârtie japoneză folosind metoda „la dublu” și aplicare de vâl japonez pe ariile cu fisuri sau puternic fragilizate (Fig. 4).

**Fig. 4 – Aspectul blocului de carte după stabilizarea suportului celulozic.
Restaurarea legăturii artistice de carte**

După coaserea pe cinci nervuri profilate, cotorul a fost încleiat, rotunjit și i s-a bătut falț. Acesta a fost căptușit (Fig. 5) cu pânză de in și hârtie japoneză, iar capital-bandul s-a realizat respectându-se modelul original. S-a optat pentru forzațuri cu cusătură unde firul de ață nu este vizibil, croite din hârtie Dali-Chamois, 120 mg/mp, cu pH-7.

Fig 5 – Operația de căptușire a cotorului

Pielea a fost supusă unor operațiuni de curățire cu pap din făină de grâu, care ajută la înmuierea și îndepărtarea murdăriei aderente, și apoi cu soluție de alcool izopropilic, urmate de neutralizarea acesteia, care s-a realizat cu lactat de potasiu 7%. Pentru consolidarea pielii s-a folosit metoda intarsiei, recuperându-se în acest fel pielea originală, atât pe fața superioară cât și pe cea inferioară (Fig. 6).

Fig. 6 – Realizarea intarsiei din piele de legătorie

S-au confecționat curelușe din piele care au fost montate cu încuietori de către restauratorul de metale.

Fig. 7 – Aspectul final al legăturii de carte

Pielea a fost emoliată cu un dressing preparat în laborator, lanolină, ceară de albine, ulei de cedru și hexan (rețetă preluată de la restauratorii British Museum).

În prezent, lucrarea este păstrată în condiții corespunzătoare de microclimat și depozitare, în cadrul muzeului Literaturii Române din Iași.

Bibliografie

Virgil OLTEANU, *Din istoria și arta cărții. Lexicon*, Editura Enciclopedică, București, 1992.

Dan SIMIONESCU, Gheorghe BULUȚĂ, *Scurtă istorie a cărții românești*, Editura Demiurg, București, 1994.

<http://tiparituriromanesti.wordpress.com/2011/10/28/biblia-de-la-bucuresti-1688/>.